

Prof. Dr. Ahmed Yüksel Özemre'nin Felsefi Görüşü (Duygu Yoldaşlığı)

Merhum hocam Prof. Dr. Ahmed Yüksel Özemre'yi rahmet ve minnetle anıyorum. Hocam ile aramda çok özel bir bağ vardı. İlk tanıştığım 70li yılların başından vefatına kadar geçen 25 sene boyunca bu bağ hep devam etti. En son, yine onunla ilgili hiç unutamayacağım anı, eşi merhume Gülsen Özemre'nin cenazesi kaldırılırken kızı Rabia'nın ağlayarak boynuma sarılması ve "babam gece rüyamda 'git Şafağı bul!' demesinin üzerimde yaptığı o müthiş tanımlanamaz etki, geçmiş ve geleceğin bir araya gelip ortadan kalkmasına, özlem, anı ve düşüncelerin ve ne olduğunu tanımlayamadığım hislerin bir yaşantı halinde benliğimi sarmasına sebep oldu. Bütün bunlar, içinde yaşadığımız zaman ve mekan ile sınırlandırılmış dünyanın dışında kalan ve tek bir an'a sığan, ama gerçekte başka bir zaman boyutunda varlık kazanarak bilinçli bir kavrayışın ötesine geçen, tanışmamızdan itibaren varlığını hep sürdürmüş olan bir duygunun son halkası oldu. Bunu "duygu yoldaşlığı" kavramıyla ifade etmek isterim. Türkçenin eşsiz güzelliklerinin bir örneği olan "yoldaşlık" kavramını iki kişinin aynı yöne beraberce gitmesi olarak kullanırız. Ama duygular sözkonusu olduğunda; bu iki kişinin birbirinden habersiz aynı şeyleri hissetmesi ve yaşaması, bunları da aynı mekanda (hatta aynı zamanda) bulunmadığı halde yapabilmesinden söz ediyorum

Bu hisler ki aynı zamanda, hocanın felsefi görüşlerini özetleyebilmenin koşulunu da (ondan doktora çalışmam süresince edindiğim, -duygusallıktan kurtularak nesnel bir değerlendirme yapmamı-) tanımlamaktadır.

Hocamla yaptığımız sohbetlere ve yazdıklarına baktığımda, ilk göze çarpan özellik, geniş bir ilgi alanına hem de yetkin bir şekilde sahip olmasıdır. Fizik, felsefe, sanat ve teoloji (dar anlamda da tasavvuf); onun derinlikli bakışının ürünü analiz ve değerlendirmelerinin parlak örneklerini oluşturur. Fotoğrafçılık, sportif başarılar, yöneticilik, klasik batı müziği ve türk müziği de onu tanımlayabilmek için dikkate alınması gereken başlıklardır. Bu alanlarda yapıp ettiklerinin değerlendirilmesi elbette bu yazıda benim konum içinde yer almayacaktır. Çünkü hepsi ayrı ayrı incelenmesi gereken başarı örnekleridir.

Onun felsefi yönünü değerlendirirken elbette öncelikle yazdıklarını ve söylediklerini temel alacağım; dolayısıyla onun felsefesini (belki de daha uygun bir deyişle felsefi anlayışını) yorumlamaya çalışacağım. Bu yorumda ister istemez benim felsefeye bakışım belirleyici olacaktır. Böyle bir bakışın en iyi tarafı tartışmaya ve dolayısıyla da yeni yorumlara açık kapı bırakmasıdır.

Hocamın felsefeye bakışının, felsefi görüşünün değerlendirilmesinde "felsefe-bilim -teoloji" üçlüsünü mutlaka birlikte düşünmek gerekir.

Prof. Dr. Ahmed Yüksel Özemre, elbette öncelikle bir fizikçidir; fakat onun fizikçiliği felsefi bir tavır alış ile birlikte karşımıza çıkmaktadır. Bence bu özellik, onun felsefi görüşlerinin değerlendirilmesinde çıkış noktası konumundadır ve son derece de önemlidir. Önemlidir; çünkü İslam teolojisi halen Ortaçağ'da kurgulanmış haliyle karşımızda durmaktadır. Onun bakışını karakterize eden özellik ise bence İslam teolojisini bir günümüz fizikçisi olarak felsefi açıdan yeniden yorumlamaktır.

Ne var ki böyle bir yorumu başarmak görüldüğü kadar basit değildir. Çünkü asıl sorun, geleneksel islam teolojisinin kavramlarının yeniden tanımlanmasıdır. Bu süreci, temel İslami değerlerin koruyarak, fakat bilim ve felsefinin çağdaş yorumlarını kullanarak gerçekleştirmek gerekir.

Dolayısıyla da hocanın felsefi görüşlerini yorumlamak, onun felsefi görüşünün ortaya konulmasından ibaret olmayacaktır. Çünkü arka planda felsefe, bilim ve teoloji arasındaki çok yönlü bir ilişkiler yumağını yatmaktadır. Bu yumağın çözülmesi ise kişisel yoruma açıktır; ve bu yorum da bilimsel ve felsefi yazılarının yanı sıra teolojiye ilişkin görüşlerinin/yazılarının (bunlar, sayın editörlerin son derece titiz çalışmaları sonucunda bu kitapta zaten belirtilmiştir) sadece tek tek değil, birlikte dikkate alınmasını gerektirmektedir.

İslam dünyası, Ortaçağ'da Antikçağ felsefesinin bir aktarıcısı olarak görülür ve yeni bir katkısının olmadığı ileri sürülür; fakat bence felsefe, bu dönemde, teoloji ile ilgi içinde yeniden yazılmıştır. Bu olağanüstü sentez, ne yazık ki (yaklaşık XII. Asırdan sonra) gelişimini sürdürmemiştir. Başka bir ifadeyle, Avrupa'da özellikle XV. Asırda başlayıp XVII. Asırda güçlenerek ortaya çıkan bilimsel ve felsefi görüşler İslam dünyasında bir yankı bulmamıştır. Merhum hocanın bir fizikçi olması ve felsefe ile olan derin ilişkisi bence bu kesintinin yeniden kurulması adına İslam dünyasında atılmış örnek bir ilk adımdır. Burada yeni ve özgün olan, felsefenin çağdaş fizikle olan ilişkisi açısından teolojiye bakıştır; bu üçlünün birlikte yorumlanmasıdır. Bu üçlü sentezde Aristoteles fiziğinin yerini günümüz fiziğine bırakması, aslında asırlardır geç kalmış bir buluşmadır.

Bu üçlünün aynı kişide bulunması bence çok büyük bir şanstır. Çünkü islam teolojisi bugün bile Aristotelesçi fizik anlayışının Ortaçağ'da kazandırılan özgün formunu korumaktadır. Halbuki Avrupa'da yukarıda işaret edilen büyük gelişme, bu üçlünün yeniden inşası sayesinde gerçekleşmiştir. Bu hesaplaşma Nietzsche, Heidegger, Husserl gibi çok bilinen düşünürler aracılığıyla günümüze taşınmıştır.

Ortaçağ'ı sanılanın aksine bir bütün olarak karanlık bir dönem olarak nitelendirmemek gerekir. Bunun sebebi, islam teolojisinin, bilim ve felsefe sayesinde kazandığı özelliklerdir.

Ne var ki bu özellikler Batı dünyasında bir uyanışı tetiklemekle kalmamış, Avrupa'da özellikle sanat ve mimaride başlayan değişime zamanla bilimsel çalışmalar eşlik etmiş, böylece XII. Asırdan itibaren Avrupa'da yeni bir dönem başlamıştır.

Günümüz (bilim) felsefesi, hem bilime hem de felsefesine hakim olmayı gerektirmektedir; fakat bu da yeterli değildir. Çünkü teolojik bakışın da bu ilişkide dikkate alınması gerekir. Bunu sebebi, felsefe ile teoloji arasında Ortaçağ'da gerek İslam gerek Hristiyan dünyada kurulmuş olan ilişkinin günümüzde de varlığını çok derinden sürdürmesidir.

Bilindiği gibi Antikçağ felsefesinin üç temel problem alanı vardı: doğa, insan ve toplum. Ortaçağ'da buna monoteist dinler eklenmiştir; böylece felsefe için yeni bir problem alanı daha ortaya çıkmıştır. Başlangıçta doğa-insan-toplum konusunda gerek yöntem, gerek sorun ve gerekse sorunlara getirilen çözümler olarak olgunluğa ulaşmış Antikçağ felsefesine böylece yepyeni bir problem alanı daha eklenmiş oldu. Bir ölçüde Hristiyanlıkla başlayan fakat daha sonra İslamiyetle birlikte geniş kuşatımlı monoteist bir teoloji de bu dönemde yeniden kurgulanmıştır.

Ortaçağ'da bu süreci (felsefe-teoloji eşleşmesini) artık Antikçağ felsefesinin geleneksel yöntemini ve çözümlerini aynen kullanarak ilerletmek veya geliştirmek olanağı yoktu. Bunun temel bir sebebi, Antikçağ felsefesinin arka planında çoktanrılı bir din anlayışının olmasıdır. Monoteist dinlerin kendine özgü bir ontolojisi ve epistemolojisinin olması, sözkonusu felsefenin olgunlaşmış reçetelerini geçersiz kılmıştır. Buna Antikçağ felsefesinin temel bir başka özelliğini, aynı soru ve sorun karşısında farklı cevaplar vermesini de eklemek gerekir. Hal böyle olunca Antikçağ felsefe anlayışını teoloji ile ilgi içinde ve onunla etkileşim içinde yeniden inşa etmek kaçınılmaz olmuştur.

Evet İslam dünyasında felsefenin temel karakteri, yani farklı cevaplar verebilme özelliği aynen korunmuştur. Bu aslında önemli bir özelliktir; çünkü aksi taktirde felsefe, bir örneği XIX.Yüzyılda Batı'da karşımıza çıktığı şekliyle ideolojilere kaynaklık da edebilirdi. Felsefe, onu karakterize eden "farklı cevap vermek" özelliği ortadan kaldırılması durumuna kolayca ideolojik bir biçim alabilmektedir. Fakat İslam dünyasında başlangıcından itibaren çok çeşitli ekoller ortaya çıkmış, felsefenin sözkonusu geleneksel özelliği de korunmuştur. Eğer ideolojik yapıda bir İslam felsefesi olsaydı, Hristiyan dünyası üzerine bir etkisi olamazdı; ve Hristiyan düşünürler onu kullanamaz, uzak durmak zorunda kalırlardı. Yani kısaca bu dönemde felsefe yeniden yazıldı, eski modele göre yeniden inşa edildi. Ayasofya oradaydı, ama en az onun kadar muhteşem Sultanahmet camisi, benzeri ilkeler kullanılarak inşa edildi.

Ne var ki günümüzde artık yeni bir yapıya ihtiyaç vardır. Çünkü, yukarıda da işaret edildiği gibi, Avrupa'da XV.yy'da başlayan ve bugüne kadar süregelen çalışmalar, bu düşünce dünyasında, köklü değişimlerin gerçekleşmesine sebep olmuştur. Bu değişimlerin İslam dünyasında da gerçekleşebilmesi için öncelikle günümüzde bilim, sanat ve sosyal yapı başta olmak üzere birçok alanı kuşatan sorunlara hakim düşünürlere ihtiyaç vardır. Çünkü felsefe hiçbir zaman çağından kopuk olmamış, sorunları da hep kendi yöntemiyle tanımlamıştır; felsefenin çağı yakalayamadığı yerde teoloji de kaçınılmaz olarak ideolojik bir kılıfa bürünmüştür. Çünkü eski yöntemlerle yeni sorunlar kavramak, hatta sorunların tanımlamak mümkün olmamaktadır .

Hocam Ahmed Yüksel Özemre'yi işte bu açıdan görmek gerekir; çünkü o, yukarıda işaret ettiğim müktesebatı ve çalışmaları ile bu değişimin öncüsüdür. Diğer bir ifadeyle günümüz biliminin ve felsefesinin teoloji ile ilişkisinin yeniden kurulmasında özgün bir örnektir. Elbette günümüz bilim ve felsefesinin ilişkisi konusunda birçok değerli çalışma mevcuttur; fakat önemli olan, teolojiye, gününüz bilim ve felsefesinin verileriyle ve yeni bir gözle bakabilmektir.

Bu değişime mutlak ihtiyaç vardır; çünkü, herşeyden önce Aristoteles bilimini konu alan bir felsefe üzerine kurulmuş teolojinin günümüz insanının düşünsel ihtiyaçlarına cevap vermesi mümkün değildir. Elbette teoloji bir yönüyle ait olduğu dinin temel ilkelerine dayanır; ama teoloji aynı zamanda her çağın felsefi ve bilimsel gelişmeleriyle ilişkilendirilmeli, böylece bireylerin her dönemde değişen sorunlarına cevap verebilecek özelliklere de sahip kılınması gerekir. Basit bir örnekle, sonlu ve ay-üstü/ay-altı alem anlayışı üzerine kurulmuş bir kozmoloji anlayışını kullanan teoloji günümüz bilimsel, sosyal veya bireysel sorunlara nasıl cevap verebilir?

Bence biraz da bu kaygılarla hocamın zaman zaman "İslami bilimler" deyiminin üzerinde durduğunu ve bu görüşe şiddetle karşı çıktığını görüyoruz: "Yanlış Vaz Edilmiş Bir Mesele Olarak 'İlimlerin İslamileştirilmesi' Meselesi"¹ başlığı altında onu sert bir ifadeyle "...İlm'in ve özellikle tabiat ilimlerinin islamileştirilmesi projesi temkin ve teenniden uzak, nifaka müsait bir vehim....." olarak nitelendirmektedir.

İslam dünyasında Ortaçağ'da bilim ve felsefede gerçekleşen başarılar, günümüzde "İslami bilim" kavramının ortaya atılmasını sanki arka planda tetiklemiştir. Fakat günümüz bilimine katkı yapmadan ve bütün bunları kuşatacak yeni bir felsefeye yönelmeden eski başarıları tekrarlayabilmek hocamın deymiyle bir vehim gibi durmaktadır.

¹ Bkz Özemre, A. Y., (2005)

Günümüz biliminin ve teolojinin yolaçtığı sorunların felsefeyle ilişkilendirilerek yeniden yorumlanması bence 6-7 asırlık bir geç kalmışlığın sona ermesi anlamına gelmektedir. Sevgili hocamın bu geç kalmışlığın sona erdirilmesinde öncü bir rol üstlendiğini düşünüyorum. O, bu misyonu yerine getirebilecek birikime sahiptir ve "bilim-felsefe-teoloji" üçgeninin yeniden inşasında cesurca adım atmıştır.

İslam dünyası kabaca ifade etmek gerekirse, Gazzali'den sonra büyük ölçüde kimin haklı olduğuna ilişkin bir tartışma ve özellikle bu tartışma hem de sadece bu tartışma Osmanlı'nın son dönemlerine kadar sürdürülmüştür. Ahmed Yüksel Özemre'nin bu tartışmadaki yerini, bu kısır döngüyü kıran kişi olmasının bir değerlendirmesi ve gerekçelendirilmesini yapmadan önce, sözkonusu sürecin ne olduğunu biraz farklı bir gözle özetlemeye çalışacağım.

Günümüze kadar ülkemizde çok iyi filozoflar ve bilime hâkim kişiler hep varolmuştur. Ne var ki bu yeterli değildir. Önemli olan hem bu ikisine hem de teolojiye (ama özellikle de Ortaçağ ile başlayan metafiziğe) hakim olmak gerekir. Ancak bu sayede İslam dünyasında arzu edilen zihinsel değişim ve gelişime yönelik bir gidişten söz edilebilir. Bence Ahmed Yüksel Özemre, bu değişimin ilk adımlarını atmıştır.

Ortaçağ ile başlayan metafiziği karakterize eden özellik, felsefenin o dönemi konu alan gündemidir. Bu gündemin temel sorunu teolojidir.

Yukarıda da işaret edildiği gibi, Ortaçağ'da monoteist dinlerin ortaya çıkmasıyla, Antikçağ felsefesinin gündemi de genişlemiştir. Çünkü bizzat teolojinin kendisi felsefenin konusu olmuştur.

Monoteist dinler, (başta yaratılış olmak üzere) felsefenin geleneksel sorularına kendi sistematiği çerçevesinde cevap vermektedirler. Bu cevabın temelinde, Allah'ın her şeyin yaratıcısı olması kabulü yatmaktadır. Fakat asıl sorun bundan sonra başlamaktadır: çünkü bu sürecin nasıl gerçekleştiğine ilişkin bir açıklama bu kabulün içinde yoktur. Halbuki Antikçağ felsefesi tam da bu sürecin üzerine odaklanmıştır. Dolayısıyla da aradaki boşluğu kapatmak için teoloji ve felsefeyi birlikte ele almak kaçınılmaz olmuştur; yani Allah'ın yarattığı kabul edilen evrenin anlaşılması, kavranılması, burada olup bitenlerin mantıklı ve gözlemlerle uygunluk içinde olan açıklamasının yapılması için Antikçağ felsefesine ve onun yöntemine ihtiyaç vardı. Dolayısıyla teoloji de bu noktada geleneksel felsefeye ister istemez ihtiyaç duydu.

Ne var ki bunun için Antikçağ felsefesinin yeniden inşa edilmesi gerekiyordu. İslam dünyası bunu başardı! Bence bu nokta büyük bir başarı ve katkı anlamına gelmektedir. İslam dünyasının felsefeye yeni birşey katmadığı söylenir. Bu bence doğru değildir. Çünkü (yukarıda da işaret ettiğim bir

benzetmeyle) Ayasofya'nın yanına en az onun kadar muhteşem Sultanahmet'i inşa etmiştir. Kaldı ki Alfred North Whitehead'in ünlü deyişiyle tüm Batı düşüncesi Platon'a düşülen bir dip nottan ibarettir. Dolayısıyla, evet, Antikçağ felsefesinde tanımlanan sorunlar ve onları ele alma yöntemi büyük ölçüde bugün bile aynıdır. Bu yöntem, pek fazla dikkati çekmese de, aynı soru ve soruna farklı cevap verebilmek üzerine kurulmuştur; ve İslam coğrafyasında (özellikle Türk asıllı düşünürlerin büyük katkısıyla²) bu başarılmıştır. Politeist dinlerin geçerli olduğu bir ortamda inşa edilmiş Antikçağ felsefesini monoteist bir açıdan yeniden inşa ederek Batı dünyasına hediye etmişlerdir. Bu geçişin en güzel örneği, Gazzali'nin nedensellik sorunuyla ilgili olarak Batı dünyası üzerine olan etkisidir³.

Genellikle Gazzali'nin felsefeye karşı çıkmasının İslam dünyasında karşılaşılan fikri duraklamanın sebebi olduğu söylenir. Gazzali'nin Farabi ve İbn Sina gibi düşünürlerin görüşlerini hatta bundan da öte belli bir felsefe anlayışını sapkınlık olarak nitelendirdiği bilinmektedir. Fakat bence bu noktada, bu alışlagelen görüşü irdelenmek yerinde olacaktır⁴. Ancak bu sayede geçmiş ile hesaplaşıp günümüze uygun bir teoloji inşa edilebilir. Özemre'nin görüşleri ise felsefe-teoloji-bilim üçlüsünün arasındaki ilişkilerin gözden geçirilerek yeniden inşasında yararlı ve son derece önemli bir başlangıç noktası olabilir.

Felsefe bir yönüyle mühendislik gibidir; kavramlardan oluşan bir dünya inşa eder. Bu kavramsal yapı, yani kavramlar arasında kurulan ilişki⁵ sayesinde görüneni ve olup biteni anlamlandırmamız mümkün olur. Teoloji için de benzeri şeyler söylenebilir: burada da bir kavramlaştırma ve kavramlar arası örgü kurulması söz konusudur. Bu örgü süreci, vahiy ilkelerinden hareketle evrene bakıştan günlük yaşamda bireylerin karşılaştıkları sorunlara kadar birçok konuda açıklama yapmak görevini de üstlenmiştir. Kurulan örgünün, gerek ilkelerle gerek kendi içinde tutarlı olması için mantığa ihtiyaç vardır; ve kullanılan kavramların aynı zamanda felsefi içerikli olmaları kaçınılmaz olduğundan ister istemez felsefe de işe karışacaktır.

² Bu düşünürlerin anadillerinin Türkçe olmasının bu yeniden inşada önemli bir rol oynadığını düşünüyorum.

³ Bkz. Muhtaroglu, N., (2017)

⁴ Çünkü, sanıyorum sonra gelenler Gazzali'nin görüşlerini kendi işlerine geldiği gibi yorumlamışlar ve asıl amacından saptırmışlardır. Gazzali, Descartes'den çok önce ve neredeyse onun metodik şüphesinin birebir aynısını söylemiştir Gazzali (1948), çok açık olarak güvenilir bilgiyi aramaktadır. N. Muhtaroglu'nun (2017) ve Gazzali'nin kitabını (1958) çeviren Hilmi Güngör'ün önsözde belirttiği bu arayışın Descartes'de karşımıza çıkan yankısını, bence Yeniçağ felsefesinin kurucusu bir düşünür üzerinden değerlendirmek gerekir. Hatta, aşağıda işaret ettiğim gibi, Gazzali'yi Viyana Çevresi düşünürleri ile ilgi içinde yorumlamak da mümkündür. Halbuki Gazzali'nin görüşlerini iletirmek yerine, Farabi-İbn Sina-İbn Rüşd geleneği ile kıyaslanarak bir haklılık tartışması yaşanmıştır.

⁵ Bu noktada bilimde de kavramlar arasında bağ kurulduğunu, ama bu bağın (felsefeden farklı olarak) yasalar aracılığıyla oluşturulduğunu ve deney/gözlemlerle test edilebildiğini hatırlamak yerinde olacaktır.

İslam dünyası bu 'mühendisliği' mükemmel olarak gerçekleştirmiş, monoteist bir bakış açısıyla yeni ve özgün kavramsal bir felsefi yapı inşa etmiştir. Bu yapı (felsefi terminolojiyi monoteist bir bakışla yeniden inşa etmenin dışında) sorunlara getirdiği çözümler açısından da Batı dünyasını etkilemiş ve biçimlemiştir. Gazzali'nin "vesilecilik" (occasionalizm) görüşü bunun güzel bir örneğidir⁶.

Bugün uzak durmak için özel bir çaba sarfettiğimiz ve bir tehdit olarak algılamak istediğimiz Batı dünyasının arka planında bu kavramsal yapı bulunmaktadır. İlginçtir, bu kavramsal/felsefi yapının toplum ve birey üzerine etki gücü teknolojinin etkisinden çok daha fazladır.

Bu açıdan bakıldığında Gazzali'nin felsefeye karşı tutumunun, İslam dünyasının entellektüel yaşamı üzerinde büyük etki yapması şaşırtıcı değildir. Fakat öte yandan Gazzali'nin mantık çalışmalarına olumlu baktığı da bilinmektedir. Şimdi Gazzali'nin mantığa olumlu yaklaşan yönünü değil de önce muhalif özelliğini yorumlayalım. Çünkü bu düşünürün İslam dünyasında yaptığı etki halen devam etmektedir. Onun bu muhalif tutumunu irdeleyip gerekçelendirmek, teolojinin günümüzdeki konumunu irdelemek için de bir vesile olabilir.

Gazzali'nin felsefeye karşı olmasında, öyle görünüyor ki metafizik/teolojik gerekçeler dışında o günkü siyasi yapı özellikle rol oynamıştır. Fakat burada, Gazzali'nin tutumunun belirli bir felsefe anlayışıyla mı (özellikle ibn Rüşd, Farabi, ibn Sina'nın felsefesine mi) yoksa genel olarak felsefeyele mi karşıtlık içinde olduğu hususunu ayrıca sorgulamak gerekir. İlk bakışta onun karşıtlığının adı geçen düşünürler aracılığıyla aslında felsefeye yönelik olduğu izlenimi edinmek mümkündür. Hatta Gazzali'nin felsefeyi faydasız ve zararlı gördüğüne ilişkin yaygın bir düşünce de vardır.

Bilindiği gibi günümüz felsefe anlayışı içinde çok önemli yeri olan Viyana Çevresi de geleneksel felsefeye çok şiddetle karşı çıkmıştır. Pozitivizm adıyla da bilinen bu akım, geleneksel felsefeyi işe yaramayan boş bir metafizik olarak nitelemiş ve çöpe atılması gerektiğini ileri sürmüştür. Fakat bu felsefe karşıtlığı dışında Viyana Çevresi düşünürleri ve bu düşünce anlayışını sürdürenler, Gazzali'den farklı olarak, yeni bir felsefe anlayışı ortaya koymaya çalışmışlardır.

Gazzali'nin son derece analitik yorumları ile Viyana Çevresi'nin dil analizi üzerine kurulu felsefe anlayışı arasında ilk bakışta yüzeysel gibi duran bir paralellik kurulabilir. Bu paralellik çerçevesinde "felsefeden metafiziği dışlamak" ile "teolojiden felsefeyi dışlamak acaba mümkün müdür?" gibi sorulara cevap vermek gerekecektir. .

⁶ Bkz Muhtaroğlu, N., (2017)

Bence her ikisi de mümkün değildir: Çevre düşünürleri sayesinde yeni bir felsefe anlayışı doğmuş fakat metafizik felsefeden atılamamıştır⁷; teolojinin de felsefe ve mantık olmadan kendini tekrarlamaktan öteye gidemediğini bugün bile yaşamaktayız. Daha da kötüsü, yenilenemeyen teolojinin, çağın değişen, farklılaşan, yenilenen sorunlarla yüzyüze olan bireylere ve topluma yardımcı olamadığı gibi baskıcı bir tutum sergilediği görülmektedir.

Gazali döneminde materyalist filozoflar, ateist görüşler elbette vardı ve bu görüşlerin müslüman düşünürler tarafından benimsenmesi veya teolojik sorunlara uygulanması da sözkonusu olamazdı. Esasen felsefenin dışlanması bu noktanın etkili olduğu söylenemez. Gazali döneminde siyasi sorunların felsefi görüşler üzerine yaptığı baskı gündeme getirilebilir ve aradaki uyumsuzluk bu gerekçeyle dayanarak mazur gösterilmek istenilebilir; fakat bu yorum, sonucun kabul edilebilir olmasını sağlamayacaktır. Bence daha da kötüsü, felsefeyi teoloji ile uyum sorununun doğrudan tartışmak yerine Gazali'nin haklı olup olmadığı tartışma gündemini belirlemiştir.

Ahmed Yüksel Özemre hocanın felsefi bakışı burada da büyük önem taşımaktadır. Çünkü kısır bir haklılık tartışması yerine teolojinin günümüz bilimi ve felsefesi aracılığıyla -yeniden- inşa çabası karşımızda durmaktadır. Ancak böyle bir teoloji günümüz insanının değişen sorunlarına cevap verebilir. Ahmed hoca açık bir şekilde felsefenin yöneldiği hikmet ile teolojik içerikli hikmet arasında bir karşıtlığın değil de aslında bir uyumun olduğu görüşündedir. Nitekim hocanın sıklıkla vurguladığı gibi felsefe, kavram olarak, dün olduğu kadar bugün de bir hikmet severlik olgusuna işaret etmektedir ve aralarında bir uyumsuzluk da yoktur⁸. Bu 'hikmet', donmuş, kalıplaşmış, değişmeyen bir yapının adı olamaz; tam aksine onun günümüz insanının içinden bulunduğu koşullara uygun çözümler üretebilme özelliği olmalıdır; hikmete yönelen, ona ulaşan değil; bu değişen koşullara uyum sağlayarak arayandır. Herhangi bir haklılık tartışması, görüşlerden birisinin mutlak doğruyu bulması ile son bulabilir: Gazali'nin veya ibn Sina'nın haklı olması, mutlak bir doğrunun, hakikatin bulunmasını veya sonuçta 'Hikmet'e ulaşılmış olmayı gerektirmez mi? Bunu ileri sürmek paradoksal bir sonuç olmaz mı? Bu açıdan bakıldığında haklılık tartışmasının hala sürdürülmesi ne kadar yaman bir çeliki değil midir?

Her çağın sorunları farklıdır ve bu sorunlara getirilecek çözümler de ister istemez farklı olacaktır. Filozof ve bir teolog, hep yolda olandır: arayan, değişimi algılayabilen, bu değişime uygun cevaplar üretebilendir. Hikmete

⁷ Viyana Çevresi düşünürleri, "metafizik" olarak aslında Aristoteles felsefesini ve fizik anlayışını dikkate almışlardır. Bkz, Ural, Ş., (2018)

⁸ Bkz. Özemre, A. Y., (1994)

yönelmenin koşulu, haklılık tartışması içinde olmak yerine, bir arayış içinde olmak ve değişimin değiştiren yönünü görebilmek değil midir?

Yukarıda da işaret edildiği gibi felsefe, islam teolojisinin (bir anlamda islâm metafiziğinin) temel ve vazgeçilmez bir unsuru durumundadır; ve İslam dünyasının Ortaçağ Hristiyan teolojisini etkilemesi de bu noktada olmuştur. Diğer bir ifadeyle, eğer felsefe gerçekten dışlanmış olsaydı, Hristiyan dünyası üzerinde Ortaçağ'da nasıl etkili olabilir, Hristiyan teolojisinin oluşmasına nasıl katkı yapabilirdi? Bugün Hristiyan dünyası kendi teolojisini felsefi temeller üzerinde kurmuş, geliştirmiş ve onu kullanmaya devam etmektedir. Bu durumda, "İslam dünyasından Ortaçağ'da Hristiyan dünyasına geçen felsefe değilse neydi?" sorusuna bir cevap vermek hiç de kolay olmayacaktır.

Hristiyan dünyası Ortaçağ sonrasında da felsefeyi kendi teolojisinin inşasında kullanmıştır; nitekim Rönesans ve Aydınlanma dönemlerinde ve giderek bugünün sorunlarına cevap vermede felsefe-teoloji ilişkisi gelişerek varlığını devam ettirmiştir. Bu durumda, İslam dünyasında felsefenin dışlanmış olduğu gerçeği karşısında, "felsefe bugün bile Hristiyan teolojisinden varlığını koruyorsa bunun gerekçesi acaba nedir?" sorusuna cevap vermek gerekir.

İlginçtir; İslami literatürde kullanılan "hikmet" kavramı, "felsefe" kavramının bileşenlerinden olan "sophos"un karşılığıdır. Dolayısıyla "hikmet (sophos) sevgisi (filos)" anlamına gelen felsefeyle, hocamın çeşitli vesilelerle belirttiği gibi, İslamiyetin öngördüğü hikmet arasında bir uyumsuzluk yoktur. Bütün bunlara rağmen felsefenin günümüzde islam coğrafyasında kullanılmamasına, hatta dışlanmasına anlaşılır bir gerekçe ileri sürmek mümkün değildir. İşte hocamın yukarıda işaret ettiğim, felsefenin bilim ve teoloji ile ilişkilendirilmesi, çok gecikmiş bir sürecin hem ihyası hem de güncellenerek sürdürülmesidir ve büyük önem taşımaktadır.

Felsefenin doğası gereği yeni sorgulamalar talep eden özelliğinin teolojiyle olan ilişkisinin İslam dünyasındaki yerini -bu tarihsel olguyu biraz daha yakından gözleyerek ve basite indirgeyerek- cevaplandırmaya çalışacağım.

Felsefenin Ortaçağ'da Hristiyan dünyasındaki görevi, ünlü bir söz olan "philosophia ancilla theologiae" ile ifade edildiği gibi, **inanmanın** bir aracı olmasıdır: yani felsefe teolojinin hizmetindedir. Halbuki İslam dünyasına en başından itibaren amaç, **anlamak** olmuştur. İlginçtir, bu amaçla, İslamiyetin doğuşu ile birlikte Arap dilinin gramatik açıdan inceleyen gramerciler (nahivciler) ortaya çıkmıştır. Aynı amaca yönelik olarak mantıkçılar ile nahivciler arasında çok şiddetli tartışmaların yaşandığı bilinmektedir⁹. Bu tartışmanın taraftarları kendi görüşlerini haklı çıkarmak için gramerin ve

⁹ Bkz Çıkar, M. Ş., (2009)

mantığın gelişmesine ister istemez büyük katkıda bulunmuşlardır. VII.yy'dan itibaren başlayan bu tartışmaların XII.yy'ın başlarında yaşamış olan Gazali'de yansması, mantığa değer vermek şeklinde sonuçlanmıştır. Yani Gazali aslında felsefi tartışmalarda son derece isabetli bir karar vermiştir; bu karar, ilginçtir, Viyana Çevresi'nin "mantıkçı pozitivizm" adıyla da anılan tutumuyla son derece uyumludur. Kaldı ki Gazali'nin Malebrnche ve Descartes'in "vesilecilik" ("occasionalism") görüşleri üzerindeki etkisi¹⁰, onun felsefe karşıtlığına ilişkin yorumların da ihtiyatla karşılanması gerektiğinin açık bir ifadesidir. Sadece bu sonuç bile bence günümüzde İslam teolojisinin inşasında felsefenin ihmal edilemeyecek bir yerinin olduğunun, hatta ne kadar gerekli olduğunun da çok açık bir göstergesidir.

Bu durumda aslında şu soruya cevap aramak çok daha yerinde olacaktır: acaba felsefe niçin daha sonra İslam dünyasında gelişmeyi engellediği düşünülen bir konuma getirilmiştir? Dolayısıyla biz neden bu süreci Gazali'ye bağlayarak açıklamaya devam ediyoruz?

Buradaki sorunun cevabını, merhum hocam Özemre'nin yazıları çerçevesinde şöyle verebiliriz: çünkü felsefe ve teoloji arasında bilim üzerinden kurulan ilişki koparılmıştır. Nitekim bugün bile bilime ve felsefeye düşman bir kesimin varlığı sıkça karşımıza çıkmaktadır.

Özemre'nin yukarıda da işaret etmiş olduğum açıklamaları, felsefe ile islam teolojisi arasında bir uyumsuzluğun söz konusu olmadığını söylemektedir. İlginçtir, felsefe ile islam teolojisi arasında bir uyumsuzluğun olduğu yönündeki değerlendirme aslında Gazali'nin felsefeye ilişkin görüşlerinin tek taraflı yorumundan kaynaklanmaktadır. Halbuki Gazzali'nin amacı çok farklıdır¹¹: nitekim Gazzali, bir örneğinin birebir aynısına daha sonra Descartes'de karşımıza çıkacak olan şüpheyi, felsefenin bir yöntemi olarak kullanmıştır.¹²

Hocam Özemre'nin yukarıda da işaret ettiğim gibi, felsefe, teoloji ve hatta bilim ilişkisini "hikmet" kavramı üzerinden yorumlaması, onun felsefeye bakışının son derece dikkat çekici bir göstergesidir. İslam dünyasında felsefe düşmanlığı veya daha hafif ifadesiyle karşıtlığı olmakla beraber, felsefeye değer ve önem veren düşünürler ve akımlar da mevcuttu. Dolayısıyla İslam dünyası felsefeyi dışlamış değildi. Bu arada çok iyi bilindiği ve Özemre'nin de ısrarla belirttiği gibi¹³ İslamiyet akla, akıl etmeye, düşünmeye son derece önem veren, hatta bunu zorunlu kalan bir dindir; Allah'ın varlığını ve birliğini

¹⁰ Bkz Muhtaroglu, N., (2010)

¹¹ Bu noktaya dikkatimi çeken değerli meslektaşım Prof. Dr. Hakan Poyraz'a teşekkür ediyorum.

¹² Gazzali'nin bu doğrultudaki görüşleri için bkz Gazzali (1948)

¹³ bkz. Özemre, A. Y.nin aşağıda referans olarak belirtilen çalışmaları

akıl etmeden sadece inanarak kavramak mümkün değildir. Allah'ın varlığının ispatı bugün bile akli deliller ile yapılmaktadır. Böyle bir olguya ve İslamiyetin (Hristiyanlıktan farklı olarak yukarıda işaret ettiğim gibi) inanca karşılık akli öne çıkarmış olmasına rağmen, felsefenin zaman zaman dışlanması anlamak mümkün görünmemektedir.

Hristiyanlık inancında çok önemli bir yeri olan teslisin akıl ile kavranabilir bir yanı yoktur; ona ancak inanmak gerekir. Halbuki islam dünyasında Kuran, hep anlaşılması ve akıl ile kavranılması gereken bir kitap olarak kendi varlık koşulunu tanımlamıştır

İslam teolojisinin felsefe ile bağının kopması sonucunda, öyle görünüyor ki bir kuraklaşma ortaya çıkmıştır; çünkü felsefe; akıl edebilme, düşünebilme ve böylece gözlemlerin bir teori aracılığıyla anlamlandırılmasına olanak veren geleneksel özellikte tek temel araçtır. Felsefenin o dönemde bilimleri temsil ettiğini, diğer bir ifadeyle gözlemlerin bir teori çerçevesinde anlamlı ve tutarlı açıklamasını sağlayan bir araç olarak kullanıldığını biliyoruz. İşte bu sürecin, aynı zamanda bir hikmet içerdiğini Özemre sıklıkla vurgulamıştır. Çünkü kavramların tutarlı birliğinden oluşan felsefeye özgü kurgusal yapı, görünenin ötesini fark edebilme ve dolayısıyla kişiyi hikmete yöneltme olanağına sahiptir.

Bu yönelim, doğruluğu geleneksel olarak kabul edilen, "o çağın dogmalarının" dikte edilmesini değil, sorgulama ve arayış içinde olmayı öngörmektedir.

Hikmet kavramının islam düşüncesinde ayrıcalıklı bir yeri vardır: bu kavram günlük yaşamdan dini yaşama kadar uzanan bir alanda karşımıza çıkmaktadır. Hikmet aynı zamanda felsefi bir bakışı, kavramayı talep eden bir yöntemin ve dolayısıyla akıl edebilmeyi gerektiren bir becerinin adıdır. Elbette teolojinin öngördüğü hikmete ulaşmanın kendine has yolu ve yöntemi olabilir; fakat felsefe, fizik dünyanın akıl yoluyla kavranılmasının ve bu kavrayışın arkasındaki hikmete bir süreç içinde yönelmeye olanak vermektedir. Bunun çıkış noktasında felsefenin de bir hikmet arayışı yer almaktadır¹⁴.

Eğer tarihi olgulara bakarsak, teolojik soru ve sorunlara cevap aranmasında felsefenin devre dışı bırakılmasının; dolayısıyla da teolojik bakışta sığlığın, ıssızlaşmanın, kuraklaşmanın ve verimsizleşmenin ortaya çıkmasının arkasında siyasetin din ve felsefe üzerinde kurmuş olduğu baskı büyük bir rol oynamış gibi görünmektedir. Nitekim Gazali'nin Beytül Hikme'nin başına getirilmesi ve daha sonra onun oradan uzaklaşması hep siyasi olaylarla ilgilidir. Hatta daha sonra da Gazali'nin başına gelenler yine siyasi içerikli değil midir? Gelişme hep bir aramayı, sorgulamayı, yeni olanı öğrenmek için

¹⁴ Bkz. Özemre, A. Y., (2005)

çaba göstermeyi, ezbere olmayan bir eğitimi, bunun için de toplumsal olarak organize olmayı gerektirir. Geçmiş ile övünmek ise yeni bir şey yapmadan sadece ve sadece övünmeyi gerektirdiği ve bunu dile getirenleri hayranlıkla dinleyip rahatlamaya sebep olduğu için son derece çekici, kolay ve ucuzdur; ama bir o kadar da tehlikelidir.

İslam teolojisinin Hristiyan dünyasını etkileyebilmiş olması, bu teolojinin/ metafiziğin son derece olgun bir seviyeye ulaşmış olması sayesinde gerçekleşmiştir. Bu süreç, akıl ve düşünceye dayanmayı, dolayısıyla da o zamanın bilimiyle olan ilişki sayesinde mümkün olmuştur. Aksi taktirde Hristiyan dünyası onu kendi teolojik sorunlarını çözmek için kullan(a)mazdı. Kim son kullanım tarihi geçmiş bir ilaçtan şifa bulmayı amaçlar?

Öte yandan günümüzde İslam dünyasının hala daha eski sorunlarla yoğunluklu olarak ilgilendiği bir gerçektir, Özemre'nin günümüz bilimi yanısıra felsefeyi teoloji ile yeniden ilişkilendirmeye yönelik çabası, bence asırlardır ihmal edilmiş olan bağları yeniden kurma girişimidir. Ve böylece o, hala eski yöntemlere sorunlara çözüm arayan bir anlayış karşısında öncülük görevini cesaretle üstlenmiştir.

İslamiyet ile felsefe arasında bakış açısına göre bir çatışmadan sözedilebilir; fakat yapısal bir uyumsuzluğun varlığını ileri sürebilme için bir gerekçe bulunmamaktadır. Monoteist bir din için hakikat bellidir; ama aklın onu kavraması için bir araca ihtiyaç vardır ve o da felsefedir. İnanç, hikmet zemininde akıl ile buluşursa hedefine ulaşabilir; araç, akıl edebilmektir; yani felsefe ve mantıktır. Hakikat nesneldir, hikmet kişisel beceri gerektirir. Felsefe bu kişisel beceriyi elde etme, ona ulaşma yöntemidir; çünkü felsefe, akıl edebilmenin yani gözlemlere anlam verebilmenin yol ve yordamının geleneksel adıdır. Hakikat, oradadır! Hocanın sıklıkla vurguladığı gibi oraya ulaşmanın bir yolu, hikmet sahibi olmaktır. Diğer yolu, tam da yeri gelmişken, "hikmet severlik", "philos" ve "sofos" yani filozof olmaktır.

Zaman zaman ileri sürülenlerin aksine islam teolojisi felsefeye geniş bir alan tanımış ve onu başarılı bir şekilde kullanmıştır. Bu sayede ortaya çıkan soru ve sorunlara cevap verebilme yeteneği kazanılmıştır. Bu yetenek ancak sorgulayabilme becerisine sahip olmakla elde edilebilir; sorgulama, felsefenin doğası gereği tartışmayı gerektirir ve dolayısıyla da karşıt/aykırı cevaplardan oluşur. Bu cevapların her zaman teolojik kabuller ile uyum içinde olması beklenmemelidir. Felsefe, teoloji ile özdeş değildir; dolayısıyla da her filozof teolog değildir. Fakat bir teoloğun felsefeden anlaması, hatta filozof olması gerekir. Ancak bu sayede kendi teolojisine uymayan görüşlere cevap verebilmesi, bu anlamda kendisini savunabilmesi mümkün olur. Bu becerinin olmadığı durumlarda savunma yolu yasaklamak, yok farzetmek, tehlikeli görmek, en kötüsü de (özellikle felsefeye karşı) saldırgan bir tutum takınmak olacaktır. İslam dünyasının kurmuş olduğu teoloji ile Batı dünyasını

etkileyebilmiş olmasını, o dönemde sorunlara yeterince güçlü bir şekilde cevap verebilmiş olmasıyla açıklayabiliriz.

Teoloji, donmuş ve kalıplaşmış bir yapı olamaz; çünkü toplum ekonomik, siyasi, sosyal, kültürel olarak sürekli bir değişim içindedir. Bu değişim yeni sorunların ortaya çıkması, cevaplandırılması gereken yeni soruların doğması anlamına gelir. Eğer felsefenin eşlik etmediği bir teoloji kurgusu varsa, sorunları çözmek yerine onlara bilinen eski örnekler üzerinden cevap arayan bir çözümsüzlük, dolayısıyla da çözüm üretememenin getirdiği baskıcı bir tutum ortaya çıkar.

İslamiyet, yeni bir dünya görüşünü beraberinde getirmiştir; bu dünya görüşünün Antikçağ felsefesi ile karşılaşarak bir sentez oluşturması, etkileri günümüze kadar sürecek olan yeni bir düşünsel evrenin doğmasıyla sonuçlanmıştır. Ortaya çıkan bu yeni düşünsel yapı, en ideal şekilde kurgulanmış bir metafiziktir; aralarında (birçok ortak özelliği olmakla birlikte) geleneksel metafizikten ayırmak için buna "teolojik metafizik" diyebiliriz. Bu yeni yapının özelliği, bireylerin inançları doğrultusunda evrene bakışından, günlük olayları açıklanmasına ve kendi bireysel sorularının cevaplandırılmasına kadar uzanan çok geniş bir alanda uygulanabilirlik özelliği taşımasıdır. Burada bizi ilgilendirebilecek özellik, bu yapının içeriğinin sabit olmaması gerektiğinin bilinmesidir. Çünkü sosyal, ekonomik, kültürel, siyasi, teknolojik koşullar ve bilhassa bilimsel bilgiler sürekli değişim içindedir. Dolayısıyla bireyin ve toplumun ihtiyacı da değişmek ve yenilenmektir; bu da sorunlara yeni cevaplar üretmeyi kaçınılmaz hale getirir. Elbette vahiy ilkeleri sabittir ve değişmesi de sözkonusu değildir; ne var ki bu ilkelerin yeni sorunlara uygulanabilmesi için yeni yorumlara gerek vardır. Toplum ve bireyler yeni sorunlarla karşı karşıyadır; ve aynı sorun, aynı inancı paylaşırsa da farklı toplumlarda kendine özgü çözümler gerektirebilir. Vahiy ilkelerini tek bir eski reçete ile yeni sorunlara uygulanabilmek ve yeni çözümler üretebilmek mümkün değildir. Felsefe tarih boyunca bunu kendine özgü metodolojisi aracılığıyla yapmamış mıdır? İlginç ve bizim için önemli olan, İslam dünyasında Ortaçağ ile birlikte felsefenin yeni bir aşamaya geçmesi ve sorunlara son derece başarılı cevaplar verebilmiş olmasıdır.

Vahiy ilkelerine, yeni bir bakış, evreni ve insanı anlamada kullanılacak yeni ilkeler ışığında yeni bir paradigma eşlik etmelidir. İslamiyet gibi Hristiyanlık ve Musevilik de vahiy dinidir; fakat farklı teolojik özelliklere sahiptir. Bu farkı tanımlayan ve kullanılabilir hale getiren araç, felsefedir. Dolayısıyla da Ortaçağ'ı, monoteist dinlerin öngördüğü kendilerine özgü paradigmayı yine kendine özgü yeni bir felsefi bakış olarak yorumlamak yerinde olacaktır. Çünkü özellikle Hristiyanlık ve İslamiyet, birer vahiy dini olmakla birlikte, farklı kabullere sahiptirler. Açıktır ki Ortaçağ; felsefenin kullandığı geleneksel ontolojik ve epistemolojik ilkeler ve kavramlar/yapıtaşları aracılığıyla, teolojik bir zemin üzerinde inşa edilen yeni bir metafizik sentezdir. Bu sentez, büyük

ölçüde İslam dünyasının felsefeye olan katkısıdır; çünkü artık felsefe yeni ilkeler, yeni sorunlar ve yeni çözümler ışığında yeniden formatlanmıştır. Felsefenin geleneksel ilkeleri değişmiş değildir; nitekim Antikçağı bir kenara bırakan bir felsefe eğitimi mevcut değildir; bu durum felsefenin yeni sorunlar karşısında yeni cevaplar üretmesine de engel değildir; bu özelliği, onun teoloji ile birlikteliğinin aynı zemin üzerinde olmasını da kaçınılmaz kılmaktadır

Teolojinin İslam coğrafyasında felsefenin dördüncü temel bir sorunsalı olarak ortaya çıkmasını, yeni ve özgün bir felsefi yapının kurulması olarak düşünmek gerekir; felsefe bu dönemde kendini yenilemiş, adeta yeniden doğmuştur. Çünkü Hristiyan dünyasında felsefe (yukarıda da işaret edildiği gibi) inanmanın bir parçası olarak görülürken, İslam dünyasında Kur'anı anlamaya yönelik çaba olarak mantık ile birlikte önplana çıkmıştır. Diğer bir ifadeyle felsefe, inanmanın bir aracı olmaktan çıkmış, asli görevine dönmüştür. Bu dönüşüm elbette sancısız olmamıştır. Nitekim İslam coğrafyasına her türlü felsefi akımın tartışıldığı götürülür; Gazzali'nin felsefeye karşı olmasının çıkış noktasında felsefenin inançları bozucu etkisinin gösterilmesi çekilen sancının bir göstergesidir. Fakat herşeye rağmen ibn Rüşt, Farabi, ibn Sina, Gazali gibi devler sayesinde İslam teolojisi -hala daha terk etmeye kıyılamayan(!)- parlaklığa ulaşmıştır.

Felsefenin spekülatif özelliği onun geleneksel yönünü ifade eder. Fakat felsefe aynı zamanda günlük yaşam ile çok sıkı bir ilişki içindedir; Hegel'in deyişiyle felsefe çağının çocuğudur. İslam teolojisi/metafiziğinin ulaştığı nokta, onun hem spekülatif hem de günlük yaşama dönük özelliğinin bir sentezidir. Spekülatif tarafının (yukarıda da işaret edildiği gibi) teolojiyi konu almasıyla yeni bir senteze ulaşılmıştır. Bu sentez/paradigma, aynı zamanda inanan bireylerin zihinsel ihtiyaçlarını da karşılamak, günlük yaşamda karşılarına çıkan (hukuki, kültürel, dini vb) sorunlara cevap vermek görevini de üstlenmiştir. Ne var ki bu teorik/spekülatif yapı ilerleyen dönemlere kendini yenileyememiştir. Felsefi tartışmalar ve dolayısıyla ortaya çıkan aykırı düşüncelerin birbirleriyle tartışarak gelişme yolunun devam ettirilmesine olanak verilmemiştir. Bu süreç, sadece felsefi çalışmalarla sınırlı değildir; başta bilimsel ve teknolojik gelişim, kültürel yapı da bu tartışmaları besleyen ve ondan beslenen kaynaklardır. Hocam Özemre'nin yaptıkları da bence bu sürecin tekrar oluşturulması olarak nitelenebilir. Yukarıda da işaret ettiğim "İslami bilim" kavramına karşı çıkmasının arkasında teolojinin kendisini tek başına yenileyememesinden kaynaklanan bir boşluk yatmaktadır. Çünkü bilimin sürekli değişim ve gelişim içinde olması, yeni yöntemlerle yeni bakış açılarını bize sunması demektir; bu herhangi bir kültürden bağımsızdır ve nesnel bir gelişim içerir. Felsefe de oldum olası bu değişimden beslenerek ve onu besleyerek, yani değişimle etkileşerek varlığını günümüze kadar sürdürebilmiş değil midir? Felsefenin değişimle etkileşimi teolojiye/metafiziğe yansıtılamadığı sürece vahiy ilkelerinin günün koşullarına uygulanması, o toplumun çağın sorunlarına karşı çözüm üretebilmesi mümkün olur mu?

"İslami bilim" kavramı, "önce İslami bilim kurulmalı ki teoloji ondan yararlanabilsin" gibi döngüsel bir sonucu da beraberinde getirmek durumundadır. Bu bilim henüz kurulmadığına göre, "İslami olmayan(!)" bilime itibar etmek veya ondan yararlanmak da mümkün olmayacaktır. Hele bu bilimsel verilere, onların ortaya koyduğu teknolojiye, evren, insan ve toplum anlayışına uygun bir metafizik/teoloji inşa etmek hiçbir şekilde gündeme gelemeyecektir. Dolayısıyla da herşeye karşı çıkan bir kısır döngü içine girmek kaçınılmaz hale gelecektir.

XII. Asır sonrası Avrupa'da başlayan bilimsel çalışmalar ve felsefi tartışmaların İslam coğrafyasında karşılığının olmamasının sebepleri elbette araştırılabilir; hatta bu tip tartışmalar saygıdeğer bir çaba olarak da nitelenebilir. Bu tür tartışmalar, şimdi ne yapılması gerektiğine ilişkin bazı ipuçları da verebilir; fakat bu ipuçlarından geniş kapsamlı sonuçlar elde etmek mümkün görünmemektedir.

Sözkonusu verimsiz dönemin ortaya çıkmasında elbette tek sebep rol oynamamıştır; birbirini etkileyen sebepler zincirinden sözedilebilir. Bu sebepler zincirinde ana unsurlar da zaten bellidir. Yukarıda da işaret edildiği gibi, gerekçesi ve tarihsel koşulları ne olursa olsun, siyasetin belirleyici etkisi özellikle dikkati çekmektedir. Bu noktada uzlaşma sağlamak hiç de zor değildir; fakat asıl önemli olan nelerin yapılması gerektiğini teşhis ve tespit edip o yönde hareket edebilmektir. Ben kendi adıma, bu zincirin kurulmasında merhum hocam Prof. Dr. Ahmed Yüksel Özemre'nin öncü bir rol üstlendiğini düşünüyorum. Çünkü o, günümüz teolojisini, günlük politikadan ve hurafelerden uzak bir şekilde inşa edebilmeye yönelmiştir. Hurafelerin ve günlük politikaların en önemli dayanağı, geçmişin gözü kapalı yüceltilmesidir. Bu tutum; günümüzün değişen koşullarına sırtını dönmeyi, sorunları görmemezlikten gelmeyi, gerek yaşam biçimi gerek zihniyet olarak ezbere bir tutum içinde olmayı ve çözüm üretmek yerine sorunları baskıyla yok farzetmeyi talep etmektedir. Halbuki "akıl edebilmek" için aklını kullanabilmeyi öğrenmek gerekir: bunun yolu, bilimin ve felsefenin birlikteliğini mümkün kılmaktır. Ahmed Yüksel Özemre, hem günümüz bilim ve felsefesine hakimdir hem de onun teolojiye bakışı "hakikat"e ulaşılmış olmayı değil, "hikmet" kavramı çerçevesinde sürekli bir arayışı ve yenilenme içinde olmayı talep etmektedir.

İslam coğrafyasında hâlen geçerli olan teoloji Ortaçağ'da şekillenmiştir ve varlığını bugün de büyük ölçüde aynen sürdürmektedir. Özemre, teolojinin yeniden inşası konusunda bu coğrafyada bence öncü bir isimdir.

O, bunu yapabilmenin tüm koşullarına sahiptir; seçkin bir bilim insanı ve felsefeye olduğu kadar (tasavvufa veya) geniş anlamda teolojiye de hakkıyla hakim bir pir-i fanidir veya (kendi deyimiyle) bir 'mürebbi'dir. Hocalık sıfatının

yanı sıra bulunduğu (yine kendi deyimiyle çileli) idari görevler, şüphesiz farkındalığının ve müktesebatının unsurları olarak, ama özellikle islam dünyasının ihtiyaç duyduğu teolojinin en sağlıklı şekilde yeniden inşasında öncülük yapabilmesinin koşullarını ona sağlamıştır.

Bunun çeşitli örnekleri yazılarında karşımıza çıkar. Yukarıda da işaret edildiği gibi, "İslami bilim" kavramına karşı çıkışında onun bilime olan vukufiyeti ile birlikte felsefe ve teoloji bilgisinin bir soruna nasıl akılcı ve gerçekçi çözüm getirdiği görülür. Buna "hikmet" kavramının hem felsefeye hem de teolojiye dönük özelliğinin gelişmeye, değişime, yolda olmaya yönelik olarak yorumlamasını da eklemek yerinde olacaktır.

İslam dünyasında eşsiz bir şekilde inşa edilmiş ve Batı dünyasına örnek olan teoloji, Aristotelesci bilim ve onun üzerine inşa edilmiş felsefenin bir sentezidir. Fakat bu sentez aracılığıyla bugün hiç kimse herhangi bir soruna çözüm aramamaktadır; elbette Aristoteles felsefesi, diğer filozofların görüşleriyle birlikte günümüz felsefe eğitiminin bir parçasıdır. Fakat Rönesans ile birlikte Yeniçağ ve Aydınlanma dönemi, Romantizm, Pozitivizm ve sonrası hep felsefenin bilim ve teoloji ile ilişkisi sonucunda ortaya çıkmıştır. Bu süreçte bugüne kadar sayısız filozof gelmiş ve birbirinden farklı sistemler kurmuşlardır. Bu sistemlerin bulundukları çağın ve toplumun sorunlarıyla doğrudan veya dolaylı olarak ilgilidir. Toplumsal yapı değiştikçe felsefi görüşler de birbirleriyle karşıtlık içinde ama birbirlerini tamamlayacak şekilde değişmiş ve gelişmişlerdir. Descartes, Hume, Locke, Berkeley, Leibniz, Kant bunun örnekleridir. Bu filozoflar, günlük yaşamdan bilime, tarihten teolojiye kadar uzanan alanlarda üzerinde durdukları sorunları analiz edip anlamaya çalışırken farklı renkler kullanmışlardır.

Ortaçağ Hristiyan dünyasının kendi karanlık dönemlerini aşmada, İslam dünyasında bilim ve felsefenin bir sentezi olarak kurgulanmış olan teolojinin itici bir etkisi olmuştur. Ne var ki Hristiyan filozoflar, kendi sorunlarına çözüm getiren teolojik sistemlerini, günümüze kadar sürekli güncellemişlerdir. Bu süreç içinde şüphesiz çeşitli etkenler rol oynamıştır. 16.yy'da yaşanan cadı avı, felsefeden yoksun bir teolojinin ne gibi sonuçlara sebep olabileceğini gösteren bir deneyim olarak dikkate alınabilir. Diğer bir örnek olarak, yukarıda da işaret edildiği gibi, 19.yy'da ortaya çıkan ideolojik bakışın getirdiği savaşlar ve yıkımlar dikkate alınabilir.

Çok iyi bilindiği gibi bugünün Batı paradigması, İslam dünyasından gelen etki ile başlayıp daha sonra Rönesans ve Aydınlanma dönemi ile devam eden bir sürecin ürünüdür. Bu ürünün ortaya çıkmasında İslam dünyası ve Antikçağ felsefesi kurucu bir rol üstlenmiştir. Bu süreç daha sonra Newton-Kant senteziyle köklü bir dönüşüm geçirmiş, yepyeni bir teoloji ve paradigmanın oluşumuna da zemin hazırlamıştır. Hristiyan teolojisinin Newton-Kant

paradigmasının bir sentezi olarak başlayan yenilenme sürecinin kendi içinde oluşturdu dinamik bugün de sürmektedir.

Bence burada bizim için büyük önem taşıyan olgu, İslam teolojisinin bu dönüşümü gerçekleştirememiş olmasıdır. Tarihsel süreç olarak ortaya çıkan bir dönüşümün bir toplumda gerçekleşmesine karşılık diğer bir toplumda gerçekleşmemiş olması birbirinden bağımsız iki farklı sorudur ve konumuz dışında kalmaktadır.

Beni ilgilendiren, özellikle ve öncelikle üzerinde durmamız gerektiğini inandığım nokta, ne yapmamız gerektiğidir. Sanırım hocamın bilim-felsefe-İslami teoloji arasında kurduğu ve günümüze ışık tutan ilişki, bu sorunun da cevabı durumdadır.

Çok iyi bilindiği gibi 17. Yüzyıldan itibaren Avrupa'da felsefede ve bilimde büyük değişiklikler gerçekleşmiştir. Özellikle bilimdeki gelişim teknolojik atılımları da beraberinde getirmiştir. Teknolojideki değişimin askeri, ekonomik, siyasi ve sosyal sonuçlarının ne kadar büyük olduğunu çok iyi biliyoruz. O dönemin güçlü devleti Osmanlı İmparatorluğu bu değişikliklerin gittikçe artan hızda dışında kalmış, sonuçta aradaki mesafe gittikçe açılmıştır. Bilim ve teknoloji elbette gelişme için başlı başına bir etkidir; fakat asıl gelişme, gelişme fikrinin kendisidir. Gelişme fikri olmadan gelişmenin gerçekleşmesi beklenemez. Gelişme olgusu, gelişme düşüncesinden sonra gelir; çünkü gelişme düşüncesinin kendisi bu olgunun altyapısı konumundadır. Gelişmeye açık olmak önce bir düşünce, fikir inanç olarak mevcut olmalıdır; bunun için de o toplumda tartışan, sorgulayan, soruşturan, düşünen, eleştiren, farklı bakabilen bireylere ihtiyaç vardır; yani kısaca her şeyi bilen ve inançları doğrultusunda yargılayan değil, merak eden bir topluma gerek vardır. Bu toplumun oluşması ne yazdık ki asırlar boyunca sürmektedir. Bunun için, bütün bu olumlu özellikleri yeşertecek bir eğitim gereklidir. Felsefe bu eğitimin temel ve vazgeçilmez bir parçasıdır. Başka bir ifadeyle gelişme düşüncesi, yani gelişme istediği, toplumda kendiliğinden oluşmamaktadır. Hocam merhum A. Y. Özemer, bu kısır döngünün kırılmasında bence öncü bir rol üstlenmiş durumdadır. Nitekim bilim ve felsefe anlayışı, teolojik bakışın yenilenmesine yönelik bir özelliğe de sahiptir. O, sadece yazdıkları ile değil eğittiği öğrenciler ve yapmış olduğu çeşitli akademik toplantı, sempozyum gibi etkinliklerle de bunun gerçekleştirilmesine katkıda bulunduğunu düşünüyorum.

Elbette bugün ne teolojiyi felsefenin ne de felsefeyi teolojinin hizmetinde görmek mümkündür; fakat teoloji ile felsefe arasında Ortaçağ'da kurulan bağ kendine özgü koşullarda bugün de sürmektedir¹⁵. Ne var ki felsefeye kapalı

¹⁵ Felsefe-Teoloji ilişkisinin Antikça'da sahip olduğu özellikler ve Ortaçağ'da Hristiyan dünyasında teoloji kavramının ele alınışı ile ilgili olarak Bkz Hemşinli, H., (2021). Yine Ortaçağ'da teoloji anlayışı ile ilgili olarak Bkz Dünmez, S., (2004). Teoloji konusuna farklı bir yaklaşım için Bkz Koç, Y., (2008)

bir teoloji, Ortaçağ Hristiyan dünyasında örneği görüldüğü gibi, bugün bile dogmatizme düşebilir; teolojiyi dışlayan bir felsefe de kendini sınırlamak ve kısıtlamak zorunda kalacaktır. Elbette her filozofun teolojiyle de ilgilenmesi gerekli değildir. Fakat teoloji, bireylerin ve toplumun temel dinamiklerimden birisidir. İslam dünyası ve Osmanlı İmparatorluğunda teolojinin felsefeden yoksun olması; yeniliğe açık olmamalarının, değişim düşüncesine yabancı kalmalarının çok temel bir sebebi değil midir? Özellikle bu İmparatorluğun ulaştığı zirve, kendi doğrularına sarsılmaz bir inancı da beraberinde getirmiştir. Belki de bu inanç, yaklaşık 11.yy'dan sonra Avrupa'da ortaya çıkan değişim ve dönüşümlerden uzak kalınmasına; hümanizm, rönesans ve aydınlanma gibi adlarla anılan, bilim ve felsefe başta olmak üzere tüm düşünsel alanda gerçekleşen etkinliklerin takip edilmemesine sebep olmuştur. Ortaçağ'da İslam dünyasında bir "ortaçağ" yaşanmamıştır; fakat yaklaşık 13.yy'dan sonra kendi "ortaçağı"nı inşa etmiştir.

Bu açıdan bakıldığında Özemre'nin çalışmalarının önemi ve değeri farklı bir gözle görülecek ve çok daha iyi anlaşılacaktır. Çünkü teoloji, Ortaçağ'dan itibaren özellikle felsefe ve bilim ile etkileşim içinde olmuştur; dolayısıyla da hocamın bu konuda yaptıklarının önemi ne kadar vurgulansa yine de azdır.

Kant'ın ünlü bir sözü vardır, mealen: Kopernik'in astronomide yaptığını ben felsefede yaptım. O sistemin merkezine güneşi ben de bilgi sisteminin merkezine insanı koydum. Çünkü bilindiği gibi Kant için bizim fizik dünyaya ilişkin bilgimiz, bizde (zaten mevcut) apriori bilgiler (ön-dayanaklar) üzerine kurulurlar. Kant bu görüşüyle hem Newton sisteminin felsefi bir temellendirmesine girer hem de bilimsel/nesnel bilgilerde öznelliğe olanak verir.

Newton sistemi, bireyden bağımsız nesnel (objektif) bir dünyanın varlığını öngörür. Çünkü bu sistem nesnel dünyanın matematik yoluyla nesnel bilgisine ulaşılmasına olanak vermiştir. Sonuçta insan bilgisinin giderek gelişmesi, bir gün tüm doğa yasalarının ve dolayısıyla hakikatin keşfedilebileceği inancını da beraberinde getirmiştir. Fakat Kant, işte bu nesnellik içinde öznel olanı yerleştirir. Elbette bu o zaman için beklenmeyen, devrimci bir sonuçtur

Özemre'nin sıklıkla kullandığı benzetmeyle, bilimsel teoriler bir balerin elbisesi gibidirler: fizik dünyanın (realitenin) hem bir tasvirini verirler ama hem de bunu bilimin verileriyle ancak sınırlı bir şekilde yaparlar. Dolayısıyla Özemre'ye göre insan akıllı hiçbir zaman doğayı tam olarak kavrayamayacaktır; çünkü, "...fiziksel alemde, düşünülebilecek bütün matematiksel nesnelerden ancak bazılarının **temsillerini** teşhis edebilmekteyiz. Bu temsillerin, matematiksel nesnelerin asıllarına ne derece

sâdık oldukları ise pek çok kavramsal tuzak içeren açık bir problemdir"¹⁶ demektedir. Özemre, günümüz fiziğine olan hâkimiyeti dolayısıyla böyle bir yargıyı güvenle ileri sürebilmektedir. Bu benzetmede ilginç olan, hem Newton sisteminin öngördüğü nesnelliğin hem de Kant'ın öngördüğü öznelliğin birbiriyle uyumlu olarak karşımıza çıkmasıdır. Elbette burada tek bir nokta üzerinden Özemre ile Kant arasında bir kıyas yapmak niyetinde değilim; fakat hocanın yetkin bir fizikçi gözüyle ulaştığı sonuçların Kantçı anlamda felsefi bir içeriğe sahip olduğunu söylemek mümkün görünmektedir. Burada bence daha önemli olan nokta, bu felsefi görüşünün İslami açıdan teolojik yorumları da beraberinde getiren bir içeriğe sahip olmasıdır.

Ahmed Yüksel Özemre, sıklıkla vurguladığı gibi, bilenden bağımsız (onun deyişiyle) bir fizik realite vardır ve bilim de bizim onu anlama çabamızı oluşturur. Bu çabanın bir özelliği kişiyi hikmete götürebilmesidir. Bu süreçte hoca felsefeye ayrı bir yer vermiştir¹⁷⁻¹⁸: "Şu halde, Pitogoras'a göre: Hikmet'in dostu olmak yalnızca Hikmet hakkında bilgi sahibi olmayı değil, fakat aynı zamanda bir de özel bir tavır sahibi olmayı gerektirmektedir. Hikmet hakkında bilgi kazanmak mümkündür ama Hikmet'in kendisine sahip olmak, onu çalışıp çabalayarak kazanmak mümkün görünmemektedir." dedikten sonra devamla Hikmet'in Kur'ân'da hangi anlamlarda kullanıldığı üzerinde durmuştur. Bu açıklamalardan sonra da Muhyiddin İbn Arabi ve İsmail Ankaravai'nin Hikmet tanımlarını "İslam'da Hikmete Yönelmenin Yolları" olarak belirlemiştir. Bu ayırmada hocanın, Kur'an müfessirlerinin de İ. Ankaravai'nin yolundan yürümeleri gerektiğini söylemesi sanırım son derece ilginç ve önemlidir. Çünkü bu noktada, "eğer hikmet bir kenara bırakılırsa ne olur?" sorusuna cevap aradığı görülür. Hoca bunun cevabını çok net olarak vermektedir: **Bilgi çağı**, tarihin en parlak teknolojik çağı olmasına, beşeriyete bundan 50 yıl öncesine kadar bile düşünülmesi mümkün olmayan nice olağanüstü imkanları temin etmiş olmasına rağmen **sağduyusuz ve hikmetsiz yaşanacak olursa**, yalnızca, 1) şahısların putlaştırıldığı; 2) halk kütlelerinin, en temel haklarına tecavüz edilerek, bedbin ve bedbaht kalındığı, ve; 3) **ilmin, vehmini hâzâ ilim zanneden cahillerden sorulduğu** bir çağ olacaktır."¹⁹ Bu tespitlerde, (felsefenin getirdiği olanaklardan yararlanıp) hep bir arayış içinde olunmadığı taktirde, teolojik görüşlerin dogmatizme saplanıp kalınmasının doğuracağı sonuçlar çok net olarak ifade edilmiştir. Bu da çok isabetli, derinliğine ve cesurca bir bakış değil midir?

¹⁶ Bkz. Özemre, A. Y., Sayfa 286-290

¹⁷ Bkz. Özemre, A. Y., (2002) S.21-28 ve (2006) S.151-159 Her iki kitapta da "Pozitif İlimler ve Hikmet" başlıklı makale

¹⁸ Günümüzde bile felsefeyi bilmeyen ve değerini kavrayamamış kişilerin hocanın bir hayli canını sıktığı anlaşıyor. Bu konuda Bkz Özemre, A. Y. (1994), S.5-9

¹⁹Bkz. Özemre, A. Y., (2002) S.21-28 ve (2006) S.151-159 Her iki kitapta da "Pozitif İlimler ve Hikmet" başlıklı makale

Bu bakışın dikkat edilirse üzerine inşa edildiği kavram "hikmet"tir. Hikmet'ini, çağı kavramaktan Kur'anı tefsir etmeye kadar çok yönlü bir işlevi vardır. Hoca için hikmet herkese nasip olmayan bir özelliktir; fakat ne var ki bu durum,"....Hikmet'i sevmek, aramak ve O'nun dostu olmak dahi insan için müstesna bir fazilettir."²⁰ Bu durumda açıkça hikmet, ulaşılabilecek ve tüketilebilecek özellikte değildir; dolayısıyla sürekli bir arayış ve gelişme içinde olunması gerektiği, felsefenin bu **yolda olma** süreciyle eşleştirilmesi gerektiği görüşü de ileri sürülmüş olmaktadır. Bu sonuç sorunlara geçmişin reçeteleriyle çözüm aramanın mümkün olmadığına da şüphesiz açık bir göstergesidir.

Hikmet hoca için merkezi bir kavramdır; ona göre hikmet sahibi olmak bir vahiy ile mümkündür. Ne var ki, Pitagoras ile başlayan felsefe, hakim bir kişi olmayı değil, ona yönelmeyi, onu istemeyi, talep etmeyi gerektirmektedir. Hocanın sıklıkla vurguladığı gibi hikmet dostu olmak, (ona sahip olunmasa da) aramakla, onu sürekli talep etmekle mümkündür. Aksi taktirde, yukarıda da işaret edildiği gibi, bireysel ve toplumsal yaşamın her alanında dogmatizmin hakim olması her türlü olumsuzluğu da beraberinde getirecektir.

Özemre'ye göre hikmete yönelmenin yollarından birisi olan bilim, hep bir yenilenme öngörür; felsefede ise şüphesiz hep yeniden yorumlama gereklidir. Bu durumda hikmetin bir özelliği (vahiy dışında) öğrenme ile ona yönelinebilmek ise, bu da bilim ve felsefeyi sürekli öğrenme ve yorumlama aracı olarak kullanmakla sağlanabilir. Ancak bu sayede birey ve toplum, değişen koşullara rağmen değişmeyen -yani hikmeti- aramaya güvenilir bir şekilde yürüyebilir. Dolayısıyla da hikmete yönelmek, eskinin yöntemini kullanarak değil, yeni koşullara uygun yöntemleri öğrenerek ve onları uygulayarak mümkündür. Çünkü "hâkîm kişi" eskinin sorunlarını ve çözüm yollarını bugün de kullanan kişi olamaz; o çağının sorunlarını kavrayabilen ve dolayısıyla bugünün araçlarıyla uygun çözüm üretebilen kişidir. Bu sonuç sanırım hocanın felsefe ve bilimin teolojiyle kurmuş olduğu ilginin sürdürülmesinin gerekliliğini de güçlü bir şekilde dile getirmektedir. Bunun yapılmamış olmasının bir sonucu, İslamiyetin (hocanın deyişiyle) hurafelerle dolmuş olmasıdır. Bunların arasında, yukarıda da işaret edildiği gibi, özellikle Kur'ânın bir bilim kitabı gibi anlaşılması ve "İslami bilim" kavramının kolayca yanlış yorumlara sebep olabilmesi sayılabilir. Bilimin ve felsefenin bizatihi kendisinin yeni bakış açıları ve yorumlara bizi götürmesi, hikmeti arayışın da temelini oluşturmaktadır. Eğer bir İslamileştirme amaçlanıyorsa, bu disiplinlerin ortaya koyduğu sonuçlar ile İslamiyetin hikmet anlayışı arasındaki ilişkinin sürdürülüp yenilenmesiyle bu hedefe ulaşılabilir. İşte bu noktada da Özemre'nin felsefe anlayışı öncü bir role sahiptir.

²⁰Bkz. Özemre, A. Y., (2002) S.21-28 ve (2006) S.151-159 Her iki kitapta da "Pozitif İlimler ve Hikmet" başlıklı makale

Bilimlerde ve felsefede ortaya çıkan değişimlerin teolojik bakışımızda bir yansımasının olmaması, birçok değerli düşünürün sürekli eski sorunlarla uğraşması sonucunu doğurmaktadır. Nitekim hâlâ daha Gazzali'nin haklılığı ve olumlu ya da olumsuz etkisi üzerinde durulmaktadır. Bugün Antikçağ filozofları felsefe eğitiminin değişmeyen konusu olmaya devam ediyorsa, bu filozofların günümüz sorunlarına bakışta hala daha kullanılabilmesidir. Basit bir örnekle Varoluşçu (Existansialist) felsefe günümüz insanının anlaşılmasında, tanımlanmasında ve sorunlarının teşhisinde önemli bir araç durumunda olup çağdaş psikoloji teorilerine de kaynaklık yapmaktadır. Bu filozoflar görüşlerini Antikçağ filozofları ile hesaplaşarak temellendirdikleri bilinmektedir. Bu noktadan bakıldığında, Gazzali'nin felsefeye yönelttiği eleştiriler güncellenebilir. Özemre'nin felsefe ile bilimden beklentileri de bence sadece bir öneri olmayıp, bu disiplinlerin verilerinin verimli olarak kullanılmadığı yönünde bir eleştiri içermektedir. Amaç islami bir bilim veya felsefe kurmaya çalışmak yerine, günümüz bilim ve felsefesini ileri taşımak, böylece islam coğrafyasındaki sorunların kendine özgü çözümlerine ulaşmak olabilir. İslam dünyası Ortaçağ'da, Antikçağ'ın bilim ve felsefesini yeniden inşa ederek sorunlarını çözebilmiş değil midir?

Böyle bir bakışın teolojik olduğu ve felsefeyi ilgilendirmediği ileri sürülebilir. Fakat yukarıda da işaret edildiği gibi Ortaçağ ile birlikte teoloji, dördüncü temel sorun alanı olarak felsefenin gündemine girmiştir ve bu bütün hızıyla sürmektedir. Nietzsche ile birlikte hemen hemen bütün varoluşçu filozofların Hristiyanlık ile hesaplaşmışlardır. Din ve bilim ilişkisi B. Russell gibi bir düşünürün bile ilgi alanı içine girebilmiştir. Buradaki sorun, filozofların dine bakışlarının ne olduğu değildir; doğrudan doğruya teolojinin içeriğinin genişletilmesidir. Bu süreçte teolojinin günümüz koşullarına uygun olarak yeniden inşa edilmesi gerekiyorsa, kullanılabilecek araç bilim ve felsefedir.

Teoloji aslında çok geniş ve farklı içeriklere sahip bir kavramdır. Bu içerik çağa ve koşullara göre değişmek durumundadır. Elbette her vahiy dini için ortak ontolojik ve epistemolojik kabullerden sözedilebilir. Bu kabuller doğaya, insana ve topluma ilişkindirler; fakat öte yandan, vahiy dinleri olarak islamiyetin, hristiyanlık ve museviliğin kendine özgü farklı teolojik içerikli kabulleri de mevcuttur. Fakat daha da önemlisi değişen koşullara bağlı olarak bireylerin ve toplumların sorunları da aynı kalmamakta, yeni koşullar yeni soru ve sorunları da beraberinde getirmektedir. Teoloji, değişen soru ve sorunlara, temel ilkelerden ayrılmadan cevap verebilmekle yükümlüdür; bunun için de çağının bilim ve felsefesinin verilerinden yararlanması, onları kullanması kaçınılmazdır. Çünkü her üçü de aynı sorun alanını kendine özgü yöntem aracılığıyla tanımlar; dolayısıyla sorunların çözümünde de farklı yöntemler kullanmak durumundadırlar. Eğer bir toplumda bu üçü arasında bir uyum yoksa, önerilen çözümler de birbirleriyle uyum içinde olmayacak, kalıcı çözümlere ulaşamayacaktır. Aradaki uyum, kolayca tahmin edilebileceği gibi, tarihsel olarak felsefe aracılığıyla sağlanmıştır. İslamiyet söz konusu

olduğunda buna bilimi de eklemek gerekir. Nitekim, yukarıda da işaret edildiği gibi İslamiyet, anlama üzerine kurulmuştur.

Üç temel sorun zaten geleneksel felsefenin ilgi alanı içinde yer almaktadır ve kendi yöntemiyle bu konuda vermiş olduğu cevaplar mevcuttur. Ama artık monoteist açıdan getirilen yeni yorumlar ister istemez felsefenin gündemini de belirlemiştir. Ne var ki, günümüzde İslam coğrafyasında geçerli olan paradigmada daha hâlâ Aristoteles fiziğinin öngördüğü bir teoloji anlayışını kullanmaktadır.

Batı dünyasında Rönesans ile yeni bir kulvara geçilmiş ve giderek bilimsel çalışmaların biçimlediği yeni yöntemler felsefenin de yapıcı değişimini gerektirmiştir. Vahiy ilkeleri aynıdır, görünüşte felsefenin yöntemi de varlığını sürdürmektedir; ama artık köprülerin altından akan sular aynı değildir. Yeniçağ ile birlikte teolojinin içeriğinin, felsefe ve bilimlerle olan etkileşimine bağlı olarak yeniden kurulması kaçınılmaz hale gelmiştir. Basit bir örnekle, Newton'a gelinceye kadar mükemmel bir ay-üstü alemin varlığı tartışmasız kabul ediliyordu. Bu içinde yaşadığımız ay-altı alemde ise (diğerinin aksine) oluş ve bozuluş vardı. Ama bugün biliyoruz ki evrende kendine özgü sürekli bir oluş hakimdir. Bu oluşu da, (evrenin mükemmel olarak yaratıldığı kabul edildiğine göre) bir bozuluş olarak değil, sürekli yenilenme olarak anlamak yerinde olacaktır. Daha da önemlisi evrende olup bitenleri, içinde yaşadığımız dünyada alışkın olduğumuz ölçekler, gözlediğimiz çeşitlilik, büyüklük çerçevesinde kullandığımız "oluş ve bozuluş" kavramlarıyla ilişkilendirmenin mümkün olmamasıdır. İçinde bulunduğumuz samanyolu galaksisinin bir ucundan diğer ucuna bir ışık fotonunun üstünde seyahat etmeye kalksak milyonlarca ışık yılı bir süre geçmesi gerekir. Milyarlarca galaksiden oluşan evrende bu galaksiler arasında milyarlarca ışık yılı mesafeler mevcut bilgilere göre gittikçe açılmakta ve söylenen o ki evrenin büyük bir hızla genişlemektedir. Bu durumda, ay-altı alemde gözlemlendiği düşünülen oluş ve bozuluş kavramlarını bir kenara bırakmak ve bir plan dahilinde sürekli bir oluş ve evrimden söz etmek kaçınılmaz hale gelmektedir. Evrenin kendisinde ve içinde yaşadığımız dünyada mükemmel olmayan bir şeyden, bir bozulma ve çürümeden söz etmek artık ne gereklidir ne uygundur ne de bu kavramlarla mevcut olguları açıklamak mümkündür; hatta evrenin ihtişamı dikkate alınırsa, onun insan aklının sınırlarını zorlayan olağanüstü mükemmelliğinin içine 'bozuluş'u dahil etmek için hiçbir gerekçemiz yoktur.

Böylesine büyük ölçeklere sahip evrende gerçekleşen oluş olgusunu (ama bozuluş olgusunu değil) biçimleyen sebep-sonuç ilişkisi bile çok özel koşullarda gerçekleşmektedir. İnsanı, bu oluş ve bozuluşun gerçekleştiği "süfli" aleme düşmüş olarak mı yoksa her şeyin her an belirli kurallara (yasalara) bağlı olarak değişen, gelişen, ileriye giden veya kısaca evrimleşen bir evrenin parçası olarak mı idrak etmemiz ve teolojimizi de bu bakışla yeniden kurmamız mı daha uygundur? Bozuluş denilen oluşumu aslında ileri

gidişi ifade eden evrimsel bir sürecin parçası olarak yorumlamak çok daha yerindedir ve daha uygundur. Merhum hocamın felsefi içerikli yazılarının günümüz teolojisini günümüz bilimiyle ilişkili olarak (bence yeniden) inşa etme çabası önümüze eşsiz olanaklar sunmaktadır. Yapılması gereken önce bu yolun önemini ve değerini kavramak sonra da onu ileri taşımaktır.

"Fizik realite", tarih boyunca farklı kavramlarla anılsa bile felsefenin hep gündeminde olmuştur. Prof. Dr. Ahmed Yüksel Özemre'nin fizik realiteye felsefi yaklaşımında "model" kavramının merkezi bir yeri vardır. Fizik teoriler, yukarıda da işaret edildiği gibi, bir balerinin üzerindeki elbise gibidirler; bir terzi -fizikçi- ustalığı ölçüsünde daha zarif elbiseler -modeller- yapabilir. Fakat hiçbir zaman fizik realiteyi tam olarak kavramak mümkün olmayacaktır. Bu noktada hocanın görüşlerinin biraz yorumlanması gerektiğini düşünüyorum²¹. Sanırım soruna şöyle de bakabiliriz: acaba "fizik realite" dediğimizde ("bağımsızlık" kavramını da insan merkezli tanımladığımızı düşünürsek) "ne derece bilenden bağımsız bir özellik tanımlayabiliriz?" sorusu sorulabilir. Dolayısıyla da "elimizdeki teorilerle uyumlu bir fizik realite mi zihnimize kurguluyoruz?" sorusuna bir cevap vermek gerekecektir. Kaldı ki farklı fizik teorilerin ortak bir "fizik realite"sinden, yani tek bir fizik realiteden de söz edememekteyiz. Bu durumun da ister istemez "yoksa elimizdeki teorilere göre bir fizik realite mi tanımlıyoruz?" şeklinde yeni bir sorgulamaya kapı açacağı ortadadır.

Yazılarına bakıldığında, ilk bakışta vurgu "bilenden bağımsız bir fizik realite" üzerine gibidir. Fakat yer yer diğer şık üzerine de vurgu yapılmıştır. Nitekim geometri ile ilgili yorumunda: "geometrik modellerin dili, fiziksel âlemin ontolojik realitesinden habersiz kalıptır. Üstelik bu dil, ontolojik realiteyi kendine has bir takım metaforlar aracılığıyla farklı bir şekilde yansıtmaktadır."²² demektedir. Fizik realite olarak adlandırdığı algı dünyası için de yine özellikle "model" ve "senaryo" kavramları aracılığıyla benzeri şeyler söylemektedir²³. Bu ayrımın önemi küçümsenecek gibi değildir; çünkü ikinci şikkın kabulü durumunda "insan, hikmet felsefe ve bilim arasındaki ilişkinin yorumunu da" sözkonusu kabule göre yapmak gerekecektir. Özemre'ye göre: "...matematiksel nesnelerin haiz oldukları **kavramsal varlık** ile bu nesnelerin bazılarının fiziki alemdeki temsillerinin haiz oldukları **fiziksel varlık** arasında bir özdeşlik bağıntısının mevcut olduğu iddia edilecek olursa, böyle bir iddia sadece reel dayanağı olmayan bir vehmin ihdas ettiği kupkuru

²¹ Bu vesileyle bir anımı nakletmek istiyorum: yaptığımız sayısız sohbetlerin birisinde, Üsküdar'daki evinde, "ben öyle düşünmüyorum" demek gafletinde bulundum. Muhtemelen üslubumu beğenmedi ve tepkiyle karşıladı. Bu sebeple, yorumumu çekinerek ve yumuşak bir üslupla yapmaya çalışacağım.

²² Bkz. Özemre, A. Y. (2002b), S.205-236

²³ Bkz. age, S.205-236

bir imandan başka bir şey değildir."²⁴ Bu bakış açısı, bilimde matematik gibi nesnel bir dilin kullanılmasının bizi fiziksel realitenin değişmeyen yüzüne/hakikate götüremeyeceğini söylemektedir.

Teolojik açıdan hakikat elbette değişmez; hatta hocamın da önemle vurguladığı gibi kazanılan beceriler (örneğin felsefe) ancak hakikate yönelmede etkili olabilir. Ne var ki veriler değişmekte ve bize eskisinden farklı yeni bir fizik realite sunmaktadır. Dolayısıyla hakikate yönelimin dayanakları ve ilkeleri de aynı kalmayacaktır. Newton'a gelinceye kadar her nesnenin kendi ereğini (telos) içinde taşıdığı öngörülmüştü; bu ilk dönemi biçimleyen Aristoteles'in rakipsiz görüşü, evrende bir ereğin olduğu varsayımını temele koymuştu. Diğer bir ifadeyle A'nın B olması, A'nın içinde B olma ereğini taşıması demektir.

Evrende gerçekten de bir erek olabilir; fakat Newton bilimi bize A'nın B olmasını farklı bir açıdan görmekte ve sebebinin de A'nın ve B'nin dışında bir yasaya bağlı olduğunu söylemektedir. Aristoteles "taş niçin düşer?" soruna cevap ararken Newtoncu fizik "taş nasıl düşer?" sorusuna cevap aramıştır: yani değişiklik aslında sorulan sorunun kendisindedir²⁵. İlk sorunun cevabı, "taşın düşmesinin sebebi, onun asli yerine yani yere düşmek ereğine sahip olması" ile açıklanırken, Newtoncu bakış bu olayı A'nın ve B'nin dışında çekim yasası aracılığıyla açıklamaktadır.

Dikkat edilirse ilk açıklamanın temelini teşkil eden erek'in varlığını/kendisini gözlemsel ve deneysel olarak test etmek veya matematik bir dil ile ifade etmek söz konusu değildir; varlığına, bir hipotez ya da mantıksal bir çıkarım sonucu elde edilen bir varsayım olarak inanmak söz konusudur. İnanç, (teolojinin kurucu unsuru olmanın dışında) bir bilgi sisteminde farklı özelliklere sahip olacak şekilde (örneğin bir aksiyom, varsayım, hipotez veya teori olarak) karşımıza çıkabilir. Ne var ki yerine göre gözlemle, akıl ve sağduyu ile beslenmedikçe ve ilişkilendirilmedikçe kolayca bir fanatizme dönüşebilmektedir. Bunun tipik örneği, insanın gerek bilimde gerek teolojide değişmez doğruları bulduğu inancına/dogmatizme saplanıp fanatik tavırlar sergilemesidir.

Newtoncu bakış bizden "nasıl" sorusunu araştırmayı, yani deney ve gözlem yaparak, en önemlisi de akıl aracılığıyla olup biteni sürekli araştırmayı ve

²⁴ Bkz Özemre, A.Y. (2003), S. 286-290

²⁵ Bu noktada yine Beyazıt-Eminönü yürüyüşlerimizin birinde, "ışık niçin hem dalgacık hem de parçacık karakteri taşımaktadır?" şeklindeki sorum karşısında hocanın "cevap, sorduğun soruya bağlıdır" şeklinde bir karşılık verdiğini hatırlıyorum.

anlamayı talep etmektedir²⁶. "Niçin" sorusu, "hikmet'e ulaşmak isteyen bir kimseyi inanmaya yönlendirmektedir; elbette böyle bir amaç için inanma ilk ve gerekli koşuldur, ama "nasıl" olduğunu sorgulamadıkça tek başına yeterli olmayacaktır: çünkü artık akıl etme eylemi ortadan kalkmıştır. Özemre'ye göre, yukarıda da işaret edildiği gibi, hikmeti talep etmenin gerekli koşulu akıl edebilmek, sorgulayabilmektir. Ancak bu sayede nereye götüreceği belli olmayan körü körüne bir inanç yerine kişi sağlam temeller üzerine inancını inşa edebilir. Aksi taktirde "akıl etmez misin?" sorusu, daha doğrusu emri, havada kalmaz mı?!

İnanç elbette yoğun bir metafizik boyuta sahiptir; ve bu metafizik boyutun tüm dinlerin yapısında yer almış olması bir sürpriz değildir. Öte yandan inanç olgusu, din felsefesi sınırlarında psikolojik ve antropolojik açıdan ele alınmak ya da ahlakın temellendirilmesinde kullanılmak da istenilebilir. Özemre'nin böyle bir çaba içinde olduğu, bir din felsefesine (bir anlamda tasavvuf felsefesine) yöneldiği söylenemez. Felsefi denemeleri²⁷ fizik ve felsefenin özgün sentezinin örnekleridir. Onun günümüz bilim ve felsefesi ile "hikmet" kavramı arasında kurduğu ve yukarıda özetlemeye çalıştığım görüşlerinin, Ortaçağ İslam teoloji anlayışının temelini oluşturan ve asırlardır süregelen Aristotelesçi bakış açısının çok köklü bir şekilde dışına çıkan yorumları içerdiğini düşünüyorum. Bu yorumun çıkış noktasında bence "hikmet bir arayış içinde olmaktır" görüşü yatmaktadır. Böylece "hakikat" kavramının geleneksel ruhuna uygun özellikleri aynen korunmakla kalınmamış, günümüz bilimi ile felsefesi arasında çok zarif bir uyum da sağlanmış olmaktadır. Çünkü "hakikat" tektir ve değişmez; ama ona ulaşmak -istemek- sürekli bir arayış içinde olmayı hikmete yönelmiş olmayı gerektirir. Bu görüşün çok önemli sonuçlarından birisi, herhangi birisinin (bu bir teolog, bilim insanı veya filozof da olabilir) din adına hakikati tekeline almasına ve bunun çok tehlikeli sonuçlarından birisi olan dogmatizme de kapının böylece kapatılmış olmasıdır. Bu bakış açısının; asırlardır süregelen -dogmatizmi kınayan ama içinden de çıkamayan- düşünce alışkanlığının teşhisi ve kırılması yolunda bir çıkış noktası olabileceğine inanıyorum; hocamı bu konuda bir öncü olarak görüyorum.

Not: Bu metni okuyarak gerek eleştiri gerek düzeltme olarak katkıda bulunan Prof. Dr. Gülgün Uyar ve Feyza Dağdeviren hanımefendilere şükranlarımı sunuyorum.

Prof. Dr. Şafak Ural

Topkapı Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fak,
Felsefe Bölümü

²⁶ İlginçtir, "nasıl" sorusunun olaylar ve olgular arasında yasalara bağlı ve denetlenebilir ilişkiler talep etmesi özellikle insan ve toplum bilimlerinin de önünü açmıştır. İlk karşılaşılan bir olgu ile ilgili olarak "niçin böyle oldu?" sorusunu sorarız. Fakat Newton sonrası bilimin özelliği, bu sorunun cevabını artık yasalara bağlı olarak, deney ve gözlemle ilgi içinde vermesidir.

²⁷ Bkz ekli elyazması fotokopisi

Çıkar, M. Ş., (2009), Nahivciler ve Mantıkçılar Arasındaki Tartışmalar, İSAM Yay.

Gazali (1948), El Munkuzu Min-Ad Dalâl, çev. H. Güngör, MEB basımevi

Dönmez, S. (2004). Aziz Thomas'ta Felsefe-Teoloji İlişkisi: Bilgi ve İnanç. Ankara: Karahan Yayınları.

Hemşinli, H., (2021) "Teolojinin Evrimi veya Felsefenin Teolojiyle İmtihanı - Yöntemsel Açıdan Bir Değerlendirme" Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi Sayı 52 Sayfa: 413-434 ISSN: 1302-6879

Koç, Y. (2008). Theologia'nın Esasları, Felsefe'nin ve Teoloji'nin Nazariyatı Üzerine Bir İnceleme. Ankara: Cedit Neşriyat Yayınları.

Muhtaroğlu, N., (2010) "An Occasionalist Defense of Free Will" in *Classic Issues in Islamic Philosophy and Theology Today*, edited by Anna-Teresa Tymieniecka and Nazif Muhtaroglu, (Dordrecht: Springer, 2010), S.45-62.

Muhtaroğlu, N.,(2017) "Ash'arites, Cartesians and Occasionalism" in Occasionalism Revisited: New Essays from the Islamic and Western Traditions, ed. Nazif Muhtaroglu. Abu Dhabi: Kalam Research and Media, 105-138.

Özemre, A. Y., (1994), "Felsefe İslâm'a Aykırı mıdır?" Çağrışım, Sayı15

Özemre, A. Y., (2002), Din, İlim, Medeniyet (Düşünceler), Pınar Yayınları,

Özemre, A. Y., 2002a), " 'Fiziksel Realite' Meselesine Giriş", Kutadgubilig, Felsefe-Bilim Araştırmaları, sayı2

Özemre, A. Y., (2003), İlimde Demokrasi Olmaz isimli kitapta "Fiziksel Âlemin Realitesi, Matematiğin Filtresinden Geçirilerek Nasıl Kavranır?" Başlıklı makale. Sayfa 286-290

Özemre, A. Y., (2005) "Bilgi Çağında Hikmetin Yeri ve Önemi" Kızkulesi Dergisi, Sayı 4 (Bu makale daha sonra aşağıda referans olarak işaret edilen 2006 yılına kitapta da yayınlanmıştır.

Özemre, A. Y., (2006), Çağdaş İlmi Tefsirde Vehmin Egemenliği, Etkileşim Yay.

Ural, Ş., (2018), "Pozitivist Metafizik", Türk Düşüncesi Yolunda Mehmet Akgün'e Armağan, Yay. Hazırlayanlar: F. Karahan, F. Gül, M. Köktürk, Aktif Düşünce Yay.